

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ԻՐԱՆՏԱՅԻ ՏԵՊԼԻՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Թիւ 560

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Ոչ ամբողջական)

Էջ 18ր. Ա. սիւն, ոսկերչորդիւր. «Ստացող ա(ստուա)ծաւունչ մատենիս զԿարապետ վ(ա)րդ(ա)պ(ե)տն եւ զծնողս իւր եւ զՅակոբ վարպետն եւ զծնողս իւր եւ զիս զՄարտիրոս որ զսակաւ զիրս զրեցի եւ ոսկեցի յիշեսջիք ի տ(է)ր եւ զուք յիշեալ լիջիք. ամէն եւ Ռ (1000) ամէն»:

Էջ 22ա. լուսանցքին տակ, գրչէն. «Այդ համարտ ուր Ֆէ ու Ռ զանուն ի գիրքը նա Փռանգնոյն ջարեստուն՝ է եւ այս գրոյս ջումլըն ԻԸ (28)»:

Էջ 38ր. Ա. սիւն գրչէն. «Կատարեցաւ թուղթ Յակոբու Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ Յ(իսու)ս Ք(րիստո)ս ողորմեա ա(ստուա)ծաւէր պ(ա)ր(ո)նին Սմբատայ որդոյ պ(ա)ր(ո)ն Լեւոն զաւնդուստապլի, եւ տուր զսա ի վայելել նմա եւ իւրոցն զհետ իւր եւ թողութի(ւն) շնորհեա ննջեցելոցն նորին եւ ամենայն զարմիցն, ընդ նոսին եւ ինձ մեղաւոր գրչի Յուսիփայ եւ ծնողաց իմոց, եւ ողորմեցի տ(է)ր յ(իսու)ս յիշողացդ ամէն»:

Էջ 41ր. Ա. սիւն. «Տ(է)ր ա(ստուա)ծ ք(րիստո)ս ս(ուր)բ առաքելոցն լարեխաւսութ(եամ)բ ողորմեա սլարոն Սմբատայ որդւոյ զաւնդուստապլի Հայոց ամէն»:

Թիւ 560ը նախապէս մաս կը կազմէր «Երեքիջեան, բոլորդիւր, պատկերադարդ, ոսկենկար, մազադաթ» Աստուածաշունչին որ Գարեգին Եսայ Սրուանձտեանց 1879ին Երզնկայի Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ մէջ տեսած է եւ զայն ներկայացուցած «Թորոս Աղբար»ի Բ. հատորին մէջ (էջ 395-396): Կ'երեւի թէ այն ատեն ալ ձեռագրին զրչութեան վայրը եւ թուականը պակսեր է, քանի որ Սրուանձտեանց չէ նշանակած իր արտագրած յիշատակարանի մասերուն մէջ: Սակայն էջ 18ր., ոսկեգիր յիշատակարանին (վերջին ստացող) Կարապետ վարպետի յիշատակարանը ունի Հայոց թուական ՊՂԸ (1449):

Օր. Տէր Ներսէսեան կը վարանի «զրիչ Յուսէփ»ը նոյնացնել Սանասարեան վարժարանի նախկին հաւաքման թիւ 2 Շարահնոցի գրչին հետ. ձեռագիրը գրուած է Սիւ 1323ին, «ձեռամբ սուտանուն քահանայի Յովսէփայ» (Օր. Տէր Ներսէսեանի Յուլցակ, էջ 35): Արդարեւ նման նոյնացման մը տեղիք չկայ, որովհետեւ այս «Յովսէփ քահանայ», գրիչ եւ ծաղկող եղած է նաեւ Աւետարանի մը՝ զարձեալ Սիւ գրուած 1295ին, եւ ան իր այս երկու ձեռա-

1 Chapter = Գլուխ գրքի, գլխաւոր հատում:

գիրներուն մէջ ալ «գրիչ Յուսէփ» չի կոչեր ինքզինք: Ի մէջ այլոց յիշենք որ Օր. Տէր Ներսէսեանի անձանօթ մնացեր է թիւ 560ին Երզնկայի Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ Աստուածաշունչին մէկ մասը եղած ըլլալը:

Օր. Տէր Ներսէսեանի նոյնացումը այս Սմբատի ընդ Սմբատ Գոնատապլի (մեռած 1276ին) թոռան հետ ճիշդ չէ: Թիւ 560 ձեռագիրը սակայն ցոյց կու տայ որ ստացողը զեռ «պարոն Սմբատ» էր, որդի «պարոն Լեւոն դաւեղուստապլի» եւ ոչ թէ «Սմբատ դաւեղուստապլի երկրորդ», ինչպէս որ Հ. Ալիշան կը յիշէ («Սիսուան», էջ 519), եւ Հ. Աճառեան կը հետեւի («Անճնանունների Բառարան», թիւ 129, Սմբատ), սակայն եթէ ճիշդ է Սմբատ Գոնատապլի Բ մը:

Թիւ 561

Ս Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն — 1329

Մագաղաթ, բոլորգիր:

Էջ 290ր., զրչէն գլխաւոր յիշատակարան. «Փառք անմահի եւ անխնայի. փառաց թագաւորին ք(րիստոս)ի արարածոց փրկիւղին. եւ տիեզերաց զանճառ խնդութի(ւն) աւետողի եւ հաւրն զնա անճառ ծնաւղին, եւ անպատում բղխելոյն ի նմանէ հոգւոյն սրբոյ անանջատական էութեան, միապէս եռանձնականութե(ա)ն: Որ յանկ հանել հիւծելոյ յանցանաւք ետ զաւրութի(ւն) անպիտան եւ մեղաւոր դրազրիս. Սարգսի անարժան եւ սուտանուն քա(հա)ն(այ)ի. զմարդկան անճառ բանին հաւր (էջ 291ա.) բանք տնաւրէնութե(ան): զխոնարհութե(ամ)ր անպատում իջումն ի հաւրէ. ծնանելով ի սրբոյ կուսէն ա(ստուա)ծ եւ մարդ միացեալ. որ եւ շնորհաւ ս(ուր)ր հոգւոյն մարմնով աճեալ զարգանայր կատարեալ զոլ ա(ստուա)ծութե(ամ)րն. մկրտելով յամբարշտոյն. առնելով զհրաչս ա(ստուա)ծալայելոյն ընդ հոգւոց եւ զմարմնոց ախտս բուժելով. եւ ապա շարշարանաւք եւ խաչիս եւ յաւրութե(ամ)ր. կենաց ըզրնութի(ւն)ս յառաջին փառոն վերաթեւեալ. եւ հոգւոյն առաքմամբն ի դասս առաքելոցն զմարդկանն ա(ստուա)ծ միութի(ւն) յայտնեալ, յորոց զաւրոյն դրով աւանդեցին աշխարհի: Որոց ա(ստուա)ծաւորս բանից դրեալ արժանի արար զիմս անարժանութիւն. քանզի սկսեալ կատարեցի զգիրս աւետանուն. ի թմականիս Հայոց. ՉՀԸ (1329). եւ իմով անարժանութե(ամ)րս կատարեալ զամենայն: Նախ՝ զրանս լուսաւորս եւ զբարոզ աւետարանս. ի տիեզերայոյս աշխարհիս: Երկրորդ զգլխաւորին: Երրորդ զճաղիկն ոսկով բովանդակ, չորրորդ զխոր(ա)նին եւ զչորք աւետարանիչքն. հինգերորդ զհամարառն ծաղկովն ոսկովն. զրոյն. երգականացաւք որ է Եւսէրի եւ Կարպի(էջ 291բ.) անոս, կատարեալ յանդ հանի զամենայն լիապէս կարողութե(ամ)րն ա(ստուած)ոյ. ոչ թէ իմ ջանաւք այլ աւգնականութե(ամ)րն ա(ստուած)ոյ. ի թագաւորութե(ան) Հայոց. բարեպաշտի եւ ա(ստուա)ծասիրի Լեւոնի. զորոյ զթագաւորութի(ւն)ն ա(էր) ա(ստուա)ծ կարողացուցէ այժմ եւ յաւիտեան. ի վերայ ամենայն հակառակորդաց իւրոյ: Եւ բարձրնտիր պահեցէ զթագաւորութի(ւն)ն իւր. եւ զթշնամին իւր զերեւելի եւ աներեւոյթ յամաթ եւ հալածական արասցէ եւ աղեղունք նոցա փշրեցին. եւ զենք նոցա՝ յետս դարձցին. եւ որպէս ասէ ի գիրս սաղմոսաց եթէ. Տեսցես զորդիս որդւոց զոց. խաղաղութի(ւն)ն ի վերայ Ի(սրաե)ղի. այնպէս կատարեսցի մարդարէութի(ւն)ն Դաւթայ ա(ստուա)ծահաւր անուանելոյն առ բարեպաշտ թագաւորս մեր Լեւոն չորրորդ. որդի բարեպաշտ եւ ա(ստուա)ծասէր

Թագաւորին Հայոց Աւելին. Հանդուցելոյն առ ք(րիստո)ս յոյսն ամենեցուն. որ եւ տեսցէ զորդիս որդւոց իւր. խաղաղութ(եամ)բ զամենայն աւուրս կենաց իւր. յամենայն կողմանց. եւ յետ բազում ամաց, ք(րիստո)ս ա(ստուա)ծ իւր ս(ուր)բ արքայութե(ա)ն եւ իւր երկնային պսակաւն. եւ զծնաւդսն իւր. զբարի Թագաւորն զԱւելին. եւ զա(ստուա)ծասէր Թագուհին իւր Զապունն որ եւ Զապէլ կոչուր, եւ վայելել (էջ 292ա.) տացէ զս(ուր)բ աւետարանս. իւր ս(ուր)բ Թագաւորութե(ա)ն. Գրեցաւ ս(ուր)բ աւետարանս. ի մայրաքաղաքս Սիւս. ընդ հովանեաւ, սրբոց Հրեշտակապետացն Գարբիէլի եւ Միքայէլի. ի հայրապետութե(ան) տ(եառ)ն Յակովբայ քուէր որդոյ տ(եառ)ն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի:

«Արդ աղաչեմ զամենեւեան որք աւկտիբ ի սմանէ եւ կամ ընդաւրինալէք. յիշեցէք զբարեկալատ եւ ա(ստուա)ծասէր Թագաւորն Լեւոն եւ զծնաւդսն իւր: զառաջին Թագաւորքն եւ Թագուհիքն զի տ(է)ր ողորմեսցի նոցա եւ հանդուցէ զնոսա ի յիւր ս(ուր)բ արքայութի(ւ)ն ամէն: Ընդ նմին եւ զիմ զանարժանութի(ւն) զՍարգիս նրաւստ քահանայ եւ զծն(աւդսն) իմ զԳրիգոր ք(ա)հանայ, եւ զհեղինի զգնացեալսն առ ք(րիստո)ս. եւ որ յիշէ զմեզ եւ ւրտի մտաւք մեզաց Թողութի(ւն) խնդրեսցէ նա ընդ միտոյն հարիւրապատիկ առցէ ի ք(րիստո)սէ ա(ստուծո)յ մերոյ որ է աւրհնեալ. յաւիտեանս ամէն»:

Յետոյ խոշոր եւ կանոնաւոր նոտրգրով. «Արդ ի թվականութե(ան)ս Հայոց, ՌՃԽԳ.ին (1694). եւ եղեալ յիշատակ ի ս(ուր)բ Ա(ստուա)ծածին եւ կ(ե)ղ(եցին) քանզի յ(ա)ռ(ա)ջմանէ ի Ս(ուր)բ Նիկողոս լեալ բայց նա այժմ այրեալ եւ մնացեալ ամայի վ(ա)ս(ն) (ո)ր(ո)յ եղեալ ի Ս(ուր)բ Ա(ստուա)ծածին. որ հ(ա)ն(ա)պ(ա)զ ընթեռնուն, եւ յիշատակին զստածող ս(ո)ր(ա) հայր մեղայիւ»:

Գրիչ եւ ծաղկող Սարգիս Պիծակն է:

ԹԻՒ 564

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Թղթեալ բոլորգիր:

Էջ 83բ., Բ. սիւն, գրչէն. «Զստացող ս(ուր)բ աւետարանիս զՍիմէոն վ(ա)րդ(ապե)տն եւ զծնողքն իւր, եւ զամ(ենայն) արեան մերձաւորսն իւր ըզկենդանիքսն եւ զհանդուցեալսն յիշեալիք յաղաւթս ձեր հարք եւ եղբարք, հանդիպեալք սմա. եւ ա(ստուա)ծ ողորմի ստացէք, եւ մեղաց Թողութի(ւն) հայցեցէք յա(ստուծո)յ. զի եւ ձեզ ողորմեսցի ք(րիստո)ս ա(ստուա)ծ: Ընդ նոսին եւ զբազմամեզ գրիչս զԿա(էջ 84բ.)րապետ անուն ք(ա)հանայ. եւ զհայր իմ ըզՍտեփանոս ք(ա)հանայ) որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի ք(րիստո)ս յիշման արժանի արարէք միով ա(ստուա)ծ ողորմ(եա)լիւ: եւ ք(րիստո)ս ի ա(ստուծո)յ մերոյ փ(ա)ռք յ(աւի)տ(եա)նս»:

Էջ 133բ. «Ով բարեաւք ընթերցողք եւ լսողք հանդիպեալք սմա: յիշեալիք յերկնայնաց յազօթս ձեր զստացող սորա. զՍիմէոն վ(ա)րդ(ա)պ(ետ) եւ զնորին ըզծնողսն, եւ զաղղն ամ(ենայն) ... (եւն.)»:

Էջ 211բ., Բ. սիւն, գրչէն. «Ք(րիստո)ս ա(ստուա)ծ. քո ս(ուր)բ յարութ(եամ)բ եւ ս(ուր)բ համբարձմամբ ողորմեա ստացողի ս(ուր)բ աւետարանիս սրբասնեալ վարդապետին Սիմէոնի եւ ծնողաց նորին. եւ ամ(ենայն) աղղականացն ն(ո)ր(ա). կենդանեացն եւ հանդուցելոցն ի ք(րիստո)ս. ընդ

նոսին եւ ինձ մեղսասէր եւ մեղսաթաւալ կարապետ գրչիս եւ իմ ծնողացն եւ իմ կենակցին եւ իմ զաւակացն որ փոխեցան ի ք(րիստոս)։ Եւ ք(րիստոս) ի փառք»։

258 թերթը նորոգող գրչէն յաւելեալ։

Էջ 269ա․, նորոգող գրչէն․ «Փառք համադոյ միասնական ս(ուր)բ երրորդութե(ան) հօր եւ որդոյ․ եւ հոգւոյն սրբորոյ օրհնելոյն յ(ա)ւ(ի)տ(եա)նս ամէն»։

«Արդ գրեցաւ ի տիրապահ եւ հռչակաւոր ք(ա)ղ(ա)քս որ կոչի ըմֆայհուն։ ձեռամբ Արխատակէս գրչի ի դուռն ս(ուր)բ Ա(ստուա)ծածնի ի թըվարերութե(ան)ս Հայոց ՌժժԶ (1667)։ ամին նորոգեցաք ս(ուր)բ աւետարանս ի հայրապետութե(ան) ս(ուր)բ Էջմիածնի տ(եառ)ն Յ(ա)կ(ո)ր(այ) կ(ա)թ(ո)ղ(ի)կ(ո)սի եւ երջանիկ բարունապետն մեր Դաւիթ վարդ(ա)ւ(եառ)ին․ Դ(ա)րձ(եա)լ յիշեցէք Պ(ա)ր(ո)ն Գղութիկն․ ա(ստուա)ծ պահի իւր եղբայր․ Յայր(ա)պ(ե)տն։ որ կամակից եղան․ սորա նորոգութե(ա)ն։ Եւ դուք յիշեալ լինիք ի ք(րիստոս)ս յ(իսու)սէ մերմէ»։

Էջ 269բ․, տարբեր գրչէ նորոգորով․ «Ես Տէր Ոսայատուրս օրհնվեցանք թվ(ի)ն փոքր Աձի (120 Գրիստոսի, 1736 Յ․ Բ․) նիբհն ԺԵ (15) ումն վերջ»։ Ասոր տակ տարբեր գրչէ․ «Ես Տէր Մարգարս որ օծուեցաք թվ(ի)ն ՌժձԷ (1728) համիրայ ԺԶ (16) ումն»։

Էջ 4բ․, նորոգողի՝ էջ 269ա․ի գրչէն․ «Կարաւտ իմաստութե(ան) աղօթից արգահատեցէք յիշել զդիւրադրժելի գրիչ առ ներհակս բարոյն Ատոմ․ եւ հասարակաց պարգեւացն յիշողացդ ողորմեսցի․ ամէն»։

Գրչին ինքնութեան մասին Օր․ Տէր Ներսէսեան կ'ըսէ որ իրեն ծանօթ է երկու Կարապետ քահանայ գրիչ որդի Ստեփանոսի։ Մին՝ Կարապետ գրիչ, որդի Ստեփանոսի եւ Մինայի, որուն համար կ'ըսէ որ վանայ մէջ աշխատած է 1418էն 1451ի միջեւ։ Արդարեւ իրմէ մեզի ծանօթ առաջին գրչութիւնը Երեւանի թիւ 4931 Աւետարանն է 1418ին գրուած, սակայն վերջին ծանօթ գրչութիւնը Աւետարան մըն է, դարձեալ Երեւանի թիւ 5013, 1475ին գրուած, ուր Կարապետ քահանայի ծնողքը Ստեփանոս եւ Մինա կը յիշուին։

Երկրորդ Կարապետ քահանայ որդի Ստեփանոսի որ կը յիշէ, Կարապետ քահանայ գրիչն է՝ որուն մօր անունը Փաշա էր։ Օր․ Տէր Ներսէսեան կ'ըսէ որ ան գործած է 1439էն 1467 թուականներուն միջեւ։ Իրմէ առաջին գրչութիւնը մեզի ծանօթ Երեւանի 5404ն է, հաւանաբար նոյն Գանձարանը որ ծանօթ է յարգելի Օրիորդին, գրուած 1440ին։ Ան գրած է երկրորդ Գանձարան մը եւս 1444ին, որ այժմ Երեւանի թիւ 8058ն է, եւ երրորդ Գանձարան մը 1457ին, այժմ Երեւանի թիւ 4091, եւ 1467ին գրուած Աւետարան մը, այժմ Երեւանի թիւ 6390։ Օրիորդ Տէր Ներսէսեան նոյնացման հիմք մը չի գտներ, թիւ 564ին գրչիւ նոյնացնելու վերոյիշեալ երկու գրիչներէն մէկուն կամ միւսին հետ։

Ըստ իս, Կարապետ քահանայ գրիչ (թիւ 564ի), որդի Ստեփանոսի, որդին է Ստեփանոսի եւ Փաշայի։ Թիւ 564ին մէջ գրիչը ինքզինք կը կոչէ «մեղսաթաւալ»։ Երեւանի թիւ 6390 Աւետարանին գրիչն ալ ինքզինք կը կոչէ «մեղսաթաւալ»։ Դարձեալ 1459էն ճաշոցի մը յիշատակարանին մէջ «գմեղսաթաւալ Կարապետ գրիչս» («Յիշատակարաններ ԺԵ Դարու», Բ հատոր, թիւ 154 կամ էջ 117-8)։ Հոս նկատենք որ Լ․ Ոսայկեանի Ա եւ Բ հատորներուն երկուքին մէջ ալ Կարապետ գրիչները չփոխուած են եւ սխալ նշանակուած (ՏԽՍ Անձնանուններու ցանկերը)։

Թիւ 564ը գրուած է «սրբասնեալ վարդապետին Սիմէոնի» համար։

Կարապետ գրիչ 1445 թուին դրած ժամագրքին մէջ (Նախավկայի վանք), կը յիշէ ստացող «գաղատուական փխխսփայն գտէր Սիմէոն զվարդապետն»: Գրչութիւնը կատարուած է «Ոստան», ինչպէս Կարապետի միւս գրչութիւնները: Հաւանաբար թիւ 564ն ալ գրուած է Ոստան:

Գրչութեան որոշ թուական մը տալն է դժուարագոյն հարցը: Թիւ 564ին մէջ Կարապետ գրիչ կը վկայէ որ «... իմ ծնողացն եւ իմ կենակցին եւ իմ զաւակացն որ փոխեցան ի քրիստոս»: Արդեօք ըսել կ'ուղէ որ բոլորն ալ, այսինքն իր ծնողքը, կիներ եւ զաւակները արդէն մահացած էին երբ կը գրէր այս թիւ 564ը, թէ՛ միայն իր զաւակները: Մինչեւ 1467 իր ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ չի յիշեր ոչ իսկ իր ծնողաց մեռած ըլլալը: Ուրեմն իրաւունք ունինք խորհելու որ մահերը տեղի ունեցան 1467էն վերջ եւ այն տեն գրուեցաւ թիւ 564ը:

Նշանակելի է որ թիւ 564ի լուսանցադարդերու գէմքերը կը յիշեցնեն Զաքարիա Աւանցիի (ԺԶ դար) ոճը:

Թիւ 565

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն — 1439

Թուղթ, բոլորգիր, ոչ կանոնաւոր եւ ոչ ալ բնտիր:

Էջ 7ա.՝ Նկարին վերի չրջանակին տակ. «Ձորեկերպեան աթոռն է» (Պատկերագրութիւնը նման է իմ հաւաքմանս Կուտինայի Սաղմոսին, Ժէ Դար): Նկարին չրջանակին տակ, վարի լուսանցք. «Անարժան ծաղկողս Մրկրտիչ աղաչեմ զքեզ հայր ս(ուր)բ եւ ա(ստուա)ծ յիշեայ զիս զմ(ե)ղ(աւո)բը»:

Էջ 8, Աստուածածնայ առջեւ ծնրադիր մօրուքաւորի մասին. «Թագէոս ք(ահան)այն աղաչէ զա(ստուա)ծածինն»: Իսկ Թագէոս քահանայի առջեւ ծնրադիր փոքրիկ մը «տղայն է»:

Էջ 84ր. «Աղաչեմ ի խորոց սրտէ հաւատով եւ յուսով ի թխացեալ մրտացս ողորմեա ք(րիստոս)ս ա(ստուա)ծ իմ ամենայն յուսացելոցս ի քեզ: որ բժիշկիզ եւ հոգւոց բժշկեա զմեզ(էջ 85ա.) աւք մեռեալ զհոգի թաշատուր արեղայի ամէն եղիցի եղիցի»:

Էջ 287ր., գրչէն գլխաւոր յիշատակարան. «Փառք անբաժանելի միասնական ս(ուր)բ երրորդութե(ա)ն հաւր եւ որդւոյ եւ հոգւոյն ս(ր)բոյ յամ(ենայն) արարածոց. յիմանալեաց եւ ի զսղալեաց: ի հրէշտակաց եւ ի մարդկանէ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»:

«Արդ գրեցաւ ս(ուր)բ աւետարանս բնդ հովանեաւ ս(ուր)բ Ա(ստուա)ծածինն (էջ 288ա.) որ կոչի Բաստայ վանք ձեռամբ յիմար եւ մեղսամակարդ մածեալ մեղաւք թաշատուր խարեղայի որ չեմ արժանի կոչել արեղայ զի վայ է ինձ զի անունս բարձր է քան զզ(որ)ծս զի բնաւ չունիմ զ(որ)ծ բարի վայ է ինձ»:

«Արդ յերեսս անկեալ աղաչեմ զձեզ հարք եւ եղբարք: որք հանդիպիք տեսանելով կամ կարդալով յիշեցէք եւ ողորմութիւն) խնդրեցէք ի բարերարէն ա(ստուծոյ) զստացողիս ս(ուր)բ աւետարանիս հեղահոգի Թաթէոս եւրիցու եւ ծնաւդաց իւրոց Մարտիրոսին եւ Մրբաթին եւ ամ(ենայն) արեան մերձաւորաց իւրոց զկենդանիսն ի փորձանաց փրկեացէ եւ ա(ստուա)ծ ննջեցելոցն թողութիւն) շնորհեացէ ամէն եղիցի եղիցի: Կրկին աղաչեմ անմեղադիր

լերութեազ աղաչանաց եւ տրդկութեան) իմոյ զի յիմար եմ հոգւով եւ անխմաստ մարմնովս յիշեցէք եւ ա(ստուա)ծ ողորմի ասացէք զըծողի սորա . եւս առաւել բարոյ բարութեազ թաղէոսի եւ հաւր եւ մաւր իւրոյ եւ քրեւրցն Մարմելիքի եւ Նըշխունին եւ Շարմելիքին, եւ կողակցին իւրոյ Շամշին, եւ ա(ստուա)ծ յիշողացդ եւ յիշեցելոցս առհասարակ ողորմեսցի ամէն ամէն: Եղիցի եղիցի. ոյ ա(ստուա)ծասէր մանկուն ս(ուր)բ եկեղեցւոյ: (Տարբեր գրչէ) Ք(րիստոս) ա(ստուա)ծ հոնարեցար յ(ա)նպատում (փա)ռաց քոց յիշէք ք(րիստոս) զա(է)ր Յովհան զա(է)ր Յուսէփ եւ զնեքսէս զԳրիգոր եւ զվարդ հաթուն զա(ւ)ր իւր դայլա(տե)ան:

«Աղաչեմք զձեզ խնդրեցէք յա(ստուա)ծ զթողութիւն(ւն) անցանաց... եւն: մեզ զհոգին ա(է)ր Յովանէին որ զուսկով աւետարանս գներ իւր հոգոյ յիշատակ ա(ստուա)ծ ողորմի ասացէք ա(ստուա)ծ ձեզ ողորմի ամէն»:

Էջ 289ա. . . զրչութեան զրոյ. «Աղաչեմք ձեզ խնդրեցէք յա(ստուա)ծ յթողութիւն(ւն) յանցանաց մեղաց Մարթային, եւ զորդի նորին զԳրիգորն որ փոխեցաւ առ ա(ստուա)ծ եւ եթող սուգ անմխիթար վ(ա)ս(ն) ս(ր)բու(թ)ե(ան) ն(ո)ր(ա) եւ ուսումնայնութե(ա)ն ն(ո)(րա) զրեցի զի զրեալ է յորդէզրու(թ)ի(ւն) հօրն երկնաւորի. եւ զթաղէոս երէց յիշեցէք յաղօթս ձեր յերկնայնաց. եւ զծնողսն իւր որ զտաքան զս(ուր)բ աւետարանս ի փայլումն թաղէոսի, եւ յիշատակ ամ(ենայն) արեան մերձաւորաց իւրե(ան)ց եւ փոխեցելոցն առ ա(ստուա)ծ զՇարմելիքն եւ զՄարգարտիկն, որ յայտ ամի գնացին առ ա(ստուա)ծ եւ են ի հոգւոց կայանքն եւ կարգեցան ի կուսանաց դասսն. ք(րիստոս) որ առատն է ի տուրս պարգեւաց տացէ ամ(ենայն) հաւատացելոցս զարքայու(թ)ի(ւն). եւ ստացողի ս(ուր)բ աւետարանին թաղէոսի եւ կարգացողաց եւ լրսողդ ամեն եղիցի եղիցի: Արդ զրեցաւ ս(ուր)բ աւետարանս ի թվ(ա)կ(ա)նիս Հայոց ի ՊԶԸ (1439) ձեռամբ ամենամեղ գրչի Սաչատրոյ ի փառս ամենայս(ուր)բ երրորդու(թ)ե(ա)ն որ է ա(ւր)հ(ենա)լ յ(ա)ւ(ի)ա(ւան)ս ամէն»:

Էջ 289բ. . . տարբեր գրչէ. «Եիշեցէք ի ք(րիստոս) զՅովանէս եւ զկենակիցն իւր զՄամխաթուն որ ի տես աւետարանիս: Երես զիսցհան. ա(ստուա)ծ զիւր տեսն իւր(եան)ց տացէ իւր տղաոցն. ամէն»: Յաջորդ յիշատակարանը բոս երեւոյթին ջնջել փորձուած է: Կը կարդացուի. «Ա(ստուա)ծ ողորմի Յ(ո)հ(ա)նէս քա(հա)ն(ա)յի հոգոյն եւ իւր ծնաւդացն հաւրն թաթէոս քա(հա)ն(ա)յին եւ մաւրն Շամշին, որ ետուն ի դուռն ... (ջնջուած) ... Ոյ զայս ս(ուր)բ աւետարանս յէս ս(ուր)բ յեկեղեցւոյ դուռնէս հանէ կամ ծախելով կամ գրաւելով. նա զանեծս կայենի առցէ եւ զպատիժն զՅուդայի եւ զիսաչխանողան...»:

Աւետարանիչներուն բոլորէջևան մանրանկարները հաւանաբար յետոյ աւելցուած են, որովհետեւ մանրանկարեալ թերթերը պրակներուն մէջ իրենց հանդիպակաց թերթերուն շատ վարպետօրէն ազուցուած կ'երեւին: Ամէն պարագայի տակ, Ղուկասի մանրանկարը զրչութեան ժամանակէն շատ աւելի վերջ գծուած կը թուի:

Ըստ Տէր Ներսէսեանի, «Բաստայ վանք, կամ վանք ի Բաստ, ուր ձեռագիրը գրուած է, Աղմնիքի դաւառին մէջ է, Վանայ լճին հարաւակողմը» (էջ 48): Կայ Բաստ գիւղ Սիդանի շրջանին մէջ, որուն եկեղեցին Ս. Ստեփանոսի անուամբ է եւ վանք չի յիշուիր, հաւանաբար կործանած անհետացած ըլլալուն: Սակայն զարմանալի է որ այդ վանքին մէջ գրուած ուրիշ ձեռագիր ծանօթ չէ:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն — 1451

Թղթեայ, բոլորգիր:

Էջ 9բ., կոյսին համարձման նկարին մէջ բոլորգիր, մօրութաւոր բացգլուխ աշխարհականի մը քով. «Կարապետն է»: Իսկ մօրութաւոր վեղարաւորի մը քով. «Տ(է)ր Թումայ արեղայն է»:

Էջ 10ա., Աստուածածնայ նկարին տակ, մօրութաւոր, ծնրադիր մանրանկարի մը տակը, բոլորգիր. «Ով ամենասրբունհի Ա(ստուա)ծածին մի մոռնար զամենամեղ ծաղկոյս յաւուր զատաստանի միածնի քո յողորմութիւն) քո ապաւինեալ եմ»:

Էջ 109բ., անկանոն բոլորգիր տարբեր գրչէ. «Յիշեցէք ի ք(րիստո)ս զՅունան, գկասան, եւ զՁանոն եւ զմայր ն(ո)ց(ա) զԱլմէկէք եւ լի բերանով ա(ստուա)ծ ողորմի ասացէք ն(ո)ց(ա)»: Նոյնը կրկնուած է էջ 166ա.:

Էջ 321բ., գրչէն գլխաւոր յիշատակարան. «Փառք անըսկերանական եւ սկսբանն ամ(ենայն)ի. անեղձին եւ զոյացուցին բնաւից. անօխօջան եւ անսահման հացուցին. սահմանիչ եւ կատարումն... (էջ 322բ.) ...: Ուստի եւ տեսեալ զտօրայս անճառ փրկագործութե(ան) խորհուրդ. Ոմն ի լուածնեալ զարմից Թումայ կրօնաւոր եւ Կարապետն զոր ի վաղուց հետէ ցանկարն այսմ ա(ստուա)ծախաւս ս(ուր)բ աւետարանիս: Եւ ետուն գրել զսա յիշատակ հոգոց իւրեանց եւ ծնաւդացն իւր(եան)ց... աւն (էջ 323ա.): Այլ եւ գրեցաւ ս(ուր)բ աւետարանս ձեռամբ յոգնամեղ եւ մեղսամածեալ մեղաւք Յո(վհան)-ն(է)ս վ(ա)րդ(ա)պ(ե)տի՝ որ անուամբս եմ. եւ ոչ զործով. ի յանապատս որ կոչի Գամաղիէլ. ի զուռն ս(ուր)բ առաքելոյս Գամաղիէլի. ի յառաջնորդութիւն) վանացս Յո(վհան)ն(է)ս վ(ա)րդ(ա)պ(ե)տի եւ միւս Յո(վհան)ն(է)ս վ(ա)րդ(ա)պ(ե)տի եւ հօր վանացս Յով(հան)ն(է)սի, եւ այլ միարան եղբ(ա)րցս: Եւ իմ անընդունակ գոլով յարուեստ գրչութե(ան), եւ բազում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ: Այլ ըստ կարի մերում, զոր պարզեւեաց մեղ մարդասէր հոգին, բազում աշխատասիրեալ իմ ի սմ(ա)յ գրեցի անարժան ձեռօք իմովք յընտիր եւ ի ստոյգ աւրինակէ: Կենաւք տառապանաւք, եւ բազում պանդըխտութե(ամ)բ. ի մեծ թուականիս յեղանակ շրջագայութե(ան)ս արեւդական ստորիջիւք երկնաշու ճանապարհ(ա)ւ, յերկնից յերկիր հայեւով, ըստ արարչութե(ան)ցն չափեալ յեկանելոյն Ադամայ ի դրախտէն: ՁՌ. եւ ՁԺ եւ Մ (6650). ամ: Ըստ եւթնասնիցն որում մեք վարիմք: Եւ ի մարդեղութե(ան) բանին ա(ստուծո)յ անժամանակ էին. եւ փրկչին յ(իսուա)ի ք(րիստոս)ի. ամս ՌՆԾԳ (1453) իսկ թուոյ Խոսրովային Յարեթեան տումարի, թուականի Ձ. (1451) ի կաթողիկոսութե(ան) Հայկազեանս սեռի տ(եառ)ն Գրիգորի էջմիածնի: Եւ ի յԱթամարայ կաթողիկոսի տ(եառ)ն Ձաքարիայի. Ձոր տ(է)ր ա(ստուա)ծ պահեստէ անսասանելի զաթոռ հայրապետական եւ զթ(ա)-ղ(աւո)րութեան. Ձի յիշեալ զանունս ն(ո)ր(ա) տասանեալ սաքրին եւ ոչ եւս երեւին թշնամիք ճամարութե(ան): Եւ գրեցաւ աւետարանս այս (էջ 323բ.) ի դաւառիս Հիդանայ, ընդ հովանեաւ ս(ուր)բ առաքելոյս Գամաղիէլի. ի վայելումն սրբասնեալ եւ կուսակրօն կրանաւորի Թումայի. եւ պատուական եւ հաւատարիմ տանուտ(ի)րոջն Կարապետին եւ կենակցին Մըսրմէլէքին. եւ ծընաւդաց ն(ո)ց(ա): Արդ՝ որք ճաշակէք յա(ստուա)ծաին բուրաստանէս եւ յամենայի սեղանոյս, յիշեցէք յաղաւթս ձեր զտացող ս(ուր)բ աւետարանիս զԿարապետ եւ զկենակիցն զՄսրմէլէք եւ ծնաւդս ն(ո)ց(ա) (ասկէ վերջ գիրը

կը փոխուի չորս տող) ղեկերապետ. եւ ղեկենակիցն իւր ղԱւագ խաթուն. ղՄի-
նաս եւ ղԱւագ խաթուն եւ Յո(վ)հ(անն)է(ս)ն եւ ղՄարմէլէք ի ք(րիստո)ս :
Եւս առաւել յիշեալիք զծնողս ղԱ(ստուա)ծատուր եւ ղԹաճ խաթուն. ե ղԿա-
րապետ եւ զծնողսն իւր : եւ Մարմէլէք եւ զծնողսն զհայրն իւր Մինաս եւ ըզ-
քոյրն իւր Աւագ խաթուն եւ լի բերանով եւ բոլոր սրտիւ ա(ստուա)ծ ողորմի
ասացէք... անմեղադիր լինիք խոչորութե(ան) եւ սխալանացս, զի անձամբ
տկար էի, եւ լոյս աչիցս պակասեալ էր, հազար վասն ա(ստուծո)յ հազար
վ(ա)ս(ն) ա(ստուծո)յ անմեղադիր լերուք : Եւ ի բարի սրտից եւ ի բերանոց
ձերոց յիշեցէք ի ք(րիստո)ս ա(ստուա)ծ զանարժան գրիչս զՅոհ(ա)նն(է)ս
բանախնդիրս եւ զծնողսն իմ զՎարդան եւ զՏիլլատ, եւս հանդուցեալ եղբարսն
իմ. զՔաղցրիկ Յով(հա)ննէս եւ ղեկերապետն եւ ողորմի ասացէք նոցա եւ որ
ասէ...» :

էջ 20ր., լուսանցքին ութանկիւն կնիք մը երեք տող. «Ք(րիստոս)ի
Ծ(ա)Թ(ա) — ՆԵՐՍԷՍ Թ(վին) — ԹՄԺԷ (1768)» :

Յովհաննէս վարդապետ որդի Վարդանի եւ Տիլլատի վաստակաւոր
զրիչ մըն է եւ իրմէ մեղի հասած են բազմաթիւ ձեռագիրներ, որոնցմէ մեղի
ծանօթ են իւր հնագոյն 1427 թուականաւ Աւետարան մը, եւ վերջինը նոյնպէս
Աւետարան մը՝ 1469էն : Մանրանկարիչը չէ յիշուած :

Ձեռագիրս 1947ին կը պատկանէր Փարիզ հնամասնաւ Պր. Յակոբ Ին-
ճիճեանի, որուն քով տեսած էր հանդուցեալ Արտաւազդ Եպս. Սիրմէեան եւ
ցուցակագրած իր «Եւրոպայի Մասնաւոր Հաւաքումներու» ցուցակին մէջ
(Փարիզ, 1950) իւր թիւ 6 : Հոս աւելցնենք որ թիւ 567ը եւս Փարիզ անհատի
մը կը պատկանէր 1948ին : Այս ալ ցուցակագրած է Արտաւազդ Սրբազան
(Անդ, էջ 24-25) :

Թիւ 570

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն — 1541

Թղթեայ, միջակ մեծութեամբ, բոլորգիր :

էջ 188ր., զբէն զլիաւոր յիշատակարան. «Փառք... Արդ զրեցաւ
ս(ուր)բ աւետարանս ի Թրականութե(ան)ս Հայոց ի ՁԷ (1541) ամին ձե-
ռամբ յողնամեղ եւ տարտամ ողոյ Յ(ո)վս(է)փ ստատանուն եպ(իսկոպո)սի. ի
նահանգիս Չմըլկածագի, ի վանքս Խարտիշարի ընդ հովանեաւ ս(ուր)բ Ա(ստ-
ուա)ծածնի (էջ 189ա.) եւ ս(ուր)բ Կարապետի. եւ սրբոյն Սարգսի զաւրա-
վարի եւ որդոյ նորա Մարտիրոսի եւ այլ բազմահաւաք սրբութե(ան)ց, որ
աստ կառուցեալ կան : Ի յառաջնորդութի(ւ)ն ս(ուր)բ ուխտիս. որ տէր Կա-
րապետ եպ(իսկոպո)սին. որ փողեցաւ առ ք(րիստո)ս : Եւ ի հայրապետու-
թի(ւ)ն Վաղարշապատոյ ս(ուր)բ Էջմիածնայ. տեսան Գրիգորիս : Եւ ի միւս
հայրապետութի(ւ)ն Սիսոյ տէր Սիմէոնի : Այլ եւ զմեր առաջնորդս զտէր Թա-
ղէոս հայրապետն. եւ զվանիցս միարանքն. մեծ եւ փոքր կրաւնաւորք որ հի-
մի կան. են Թրով ԻԶ (26) : Թող զսարկաւագն եւ զտնտեսն. եւ զմոտեսիքն
եւ զգործաւորքն : Արդ աղաչեմ զամենեւեան որք ժառանգէք զս(ուր)բ աւե-
տարանս եւ կամ ազատիք ի լուսաւոր բանից սորա. ե զազափար առնուք.
քանզի զրեցաւ սա ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ. ե ունի զտասն խորանացն ըզ-
գիրսն կարմրագրով. ի վերա իւրաքանչիւր զլիոցն համարին... զփցուն զը-
րիչս զՅովսէփ անարժան եպ(իսկոպ)ոս. եւ զմարմնաւոր հայրն իմ ղՄարտի-

բոսն. որ Լ (30) տարի տնտեսութիւն(ւն) արար այս վանիցս եւ զմայրն իմ զԳրչ-
խոյն, եւ զայլ ամ(ենայն) արեան մերձաւորսն իմ :

Էջ 189բ. «Արդ... Ողորմեա ստացողի սորին, Յովսէփ ծաղկեալ ալ-
եաւք պիտակ եպ(իսկոպո)սին. եւ իմ Հոգեւոր որդւոյս զեռարոյս Վարդան
մալաղիս. եւ այլ ամենայն ազգականացս. իմ քեւի Թոռոսին. որ փոխեցեալ է
առ ք(րիստո)ս. եւ իւր կողակցին Ճուհարին, եւ միւս քեռոյս Անդրիասին. եւ
նա փոխեալ է առ ք(րիստո)ս, եւ իւր կողակցին Ճուհարին, եւ Թոռոսին.
որդւոյն Մարտիրոսին եւ քրեւրցն Տովլաթին եւ Դշխոյին որ առ ք(րիստո)ս
փոխեալ է, եւ յԵղիբին եւ Խրմըղին. եւ միւս եղբաւր որդւոյն Կիրակոսին, եւ
զեռարոյս Մալաղին եւ Զաքարին, եւ Ծառին, եւ ամ(ենայն) մերձաւորաց ի-
մոց ամէն: Այլ եւ զԹղթիս կողողին Վարդան արեղային եւ Մուրատ սարկա-
ւաղին. որ բազում աշխատեցան ա(ստուա)ծ իւրեանցն վարձահատոյց լինի:
Եւ արդ. ես Յովսէփս որ զրեցի զս(ուր)բ աւետարանս. եւ եղի ի վանքս Խար-
տիշարոյ. ի դուռն ս(ուր)բ Ա(ստուա)ծածնին. եւ ս(ուր)բ Կարապետին. եւ
ս(ուր)բ Սարգսին: Յիշատակ ինձ եւ ծնաւդաց իմոց ամէն: Եւ մեր Մարտիրո-
սին կողա(կ)ցին. Խապուշին. եւ Կիրակոսին. կողակցին Թամամին. եւ իւր որ-
դոյն Խաչատրին. եւ քրեւրցն Ուղիտին եւ Մարիամին. եւ այլ ամ(ենայն) ե-
րախտաւորացս որ ի մեր վերա երախտիք ունին այլ եւ զիմ (էջ 190ա.) վար-
պետն զԳրիգոր երեցն որ բազում աշխատանք կրեց հետ ինձ. ա(ստուա)ծ ո-
ղորմի Հոգւոյն. եւ զՍիմէոն վարդապետն որ զծաղիկն ուսոյց. ա(ստուա)ծ
լուսաւորէ զիւր Հոգին. եւ զԱռաքել արեղայն որ զգիրն ուսոյց: »:

Տարբեր զբէ. «Կազմեցաւ եւ նորոգեցաւ ս(ուր)բ աւետարանս թվին
ՌՃՀԷ (1728) ի Կարմիր վանք ընդ Հովանեաւ ս(ուր)բ Կ(ա)ր(ա)պ(ե)տի եւ
ս(ուր)բ Նշանի. ձեռամբ յոգնամեղ մահդեսի տ(է)ր Սարգիս կրօնաւորի. որ
Կաթիթուաց զեղի Ժողովուրդն լի սիրով եւ բազում վաւաքանօք հտուն իւր-
եանց հելալ արդեանցն եւ կազմել տուփին զայս եւ եղին ի գրունս ս(ուր)բ Ե-
րեք Մանկանց եկեղեցոյն. ի վայելումն տէր Թաթիոսին եւ իւր որդուն տէր
Առաքելին. եւ տէր Մարկոսին եւ նորրեմայ տէր Գրիգորին... »:

Ըսենք որ Աւետարանս նախապէս կը պատկանէր Զմէկաժաղի Յաղ-
թուկ զիւղի եկեղեցւոյն, ուր զայն տեսած է Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց
1879ին եւ յիշատակարանին մէկ մասն ալ հրատարակած «Թորոս Աղբար»ի Բ
հատորին մէջ (էջ 364-5):

Գրչին մասին Օր. Տէր Ներսէսեանի ըսածներուն մասին աւելցնենք
միայն որ Յովսէփ Եպիսկոպոս զրիչ եւ ծաղկող արտադրած է 1502ին մինչեւ
1545:

* * *

Այսքանով կը վերջացնեմ ներկայիս: Վստահօրէն հաւաքման մնաց-
եալ ձեռագիրներն ալ պէտք ունին քննուելու եւ անոնց յիշատակարան-
ներուն հայերէն ընդգրկները տալու: Հոս աւելցնեմ որ թիւ 603բ միակ թերթ
մըն է (խորան), 1683ին զրուած համբաւաւոր Թողաթի Յայսմաւուրքին: Օր.
Տէր Ներսէսեան կ'ըսէ որ «Ներկայիս ձեռագրին ուր գտնուիլ անձանթ է
ինձի» (էջ 159): Ուրախ եմ ըսելու որ ներկայիս իմ հաւաքմանս մաս կը կազ-
մէ, թէեւ երեք խորանները եւ մոզերու մանրանկարը 85 թերթերու հետ վան-
տալօրէն բրցուած, կողոպտուած եւ առանձին ծախուած են ձեռագրին իմ հա-
ւաքմանս մաս կազմելէն առաջ:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

(Շաբ. 2 եւ վերջ)